Central Asian Research Journal of Natural and Exact Sciences
INTERNATIONAL SCIENTIFIC, APPLIED AND THEORETICAL JOURNAL
2026 / № 1(2)
SCIENCE FOR A SUSTAINABLE CENTRAL ASIA

TEMURIYLAR DAVRI RENESSANSI: MOVAROUNNAHRDA ILM-FAN VA MADANIYAT TARAQQIYOTI (XIV–XV ASRLAR)

Elmurodova Zarifa

Navoiy davlat universiteti, Tarix fakulteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIV–XV asrlarda Movarounnahr hududida Amir Temur va temuriyzodalar hukmronligi davrida yuzaga kelgan ilmiy-madaniy yuksalish — “Temuriylar Renessansi” hodisasi tarixiy-tahliliy nuqtayi nazardan yoritiladi. Davlat boshqaruvi tizimining ilm-fanni qo‘llab-quvvatlashi, Mirzo Ulug‘bek maktabining jahon astronomiyasiga qo‘shgan hissasi, Alisher Navoiy ijodi orqali o‘zbek adabiy tilining yuksalishi, me’morchilik yodgorliklarining shakllanish jarayonlari, hamda davrning ijtimoiy-iqtisodiy asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqot xulosasida Temuriylar merosining nafaqat Markaziy Osiyo, balki umumjahon tsivilizatsiyasi taraqqiyotidagi o‘rni asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Temuriylar davri, Mirzo Ulug‘bek, Alisher Navoiy, Samarqand ilmiy maktabi, Movarounnahr, o‘rta asrlar Renessansi, me’morchilik, ilm-fan taraqqiyoti, Hirot madaniy maktabi.

Kirish

Jahon tarixida ayrim davrlar bor — ular nafaqat siyosiy voqealar, balki ilm-fan va madaniyatning bir necha asrga tatiguday yuksalishi bilan xarakterlanadi. Movarounnahr uchun bunday davr XIV asr oxiri — XV asrga to‘g‘ri keladi, qachonki Amir Temur va uning avlodlari — temuriyzodalar hukmronligi ostida Samarqand, Buxoro, Hirot kabi shaharlar nafaqat siyosiy, balki ilmiy-madaniy markazlarga aylandi. G‘arb tarixnavisligida bu davr ko‘pincha “Temurid Renaissance” (Temuriylar Uyg‘onish davri) atamasi bilan ham yuritiladi, chunki Yevropa Uyg‘onish davriga xos ilm-fan, san’at va falsafaning uyg‘unlashgan taraqqiyoti Movarounnahrda ancha oldinroq namoyon bo‘lgan edi.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, mustaqillik yillarida O‘zbekistonda

milliy tarixni xolisona, mafkuraviy qoliplardan xoli holda o‘rganish davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan. Temuriylar davri madaniy merosini chuqur tahlil qilish yosh avlodda milliy g‘urur va tarixiy xotirani shakllantirish, shuningdek jahon tsivilizatsiyasi tarixida Markaziy Osiyo xalqlarining tutgan o‘rnini to‘g‘ri baholash uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi — Temuriylar davri ilmiy-madaniy yuksalishini kompleks tarzda, ya’ni davlat boshqaruvi, aniq fanlar, adabiyot, me’morchilik va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning o‘zaro bog‘liqligi asosida tahlil qilishdir. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi: birinchidan, davrning tarixshunoslikda o‘rganilish darajasini aniqlash; ikkinchidan, ilm-fan taraqqiyotining institutsional asoslarini ochib berish; uchinchidan, adabiyot va san’at sohasidagi yutuqlarni tahlil qilish; to‘rtinchidan, moddiy madaniyat namunalarini o‘rganish; beshinchidan, mazkur merosning keyingi davrlar va boshqa mintaqalarga ta’sirini baholash.

Tadqiqot metodologiyasi tarixiy-qiyosiy, tarixiy-tizimli va xronologik tahlil usullariga asoslanadi. Bu yondashuv davrni faqat alohida shaxslar faoliyati sifatida emas, balki yaxlit tizimli hodisa sifatida tushunishga imkon beradi.

Masalaning tarixshunoslikda o‘rganilish darajasi

Temuriylar davri tarixi uzoq vaqt davomida turli ilmiy maktablar tomonidan turlicha talqin qilingan. Sovet davri tarixshunosligida Amir Temur va temuriyzodalar faoliyati ko‘pincha bir tomonlama, asosan harbiy-siyosiy jihatdan yoritilgan bo‘lsa, mustaqillik yillaridan boshlab O‘zbekiston tarixchilari (B. Ahmedov, H. Ziyoyev, O. Bo‘riyev va boshqalar) tomonidan davrning ilmiy-madaniy jihatlari, xususan ta’lim tizimi, me’morchilik va adabiyot masalalari chuqur tadqiq etildi.

G‘arb tarixnavisligida ham Temuriylar davriga qiziqish barqaror bo‘lib kelmoqda. Amerikalik tarixchi Beatrice Forbes Manzning tadqiqotlari Amir Temur davlatchiligining institutsional asoslarini ochib berishga bag‘ishlangan, shu bilan birga san’atshunos Lisa Golombek va Oleg Grabar kabi mutaxassislar Temuriylar me’morchiligi va tasviriy san’atini alohida tahlil ob’ektiga aylantirgan. Rus

tarixshunosligida esa V.V. Bartold asarlari mazkur davrni o‘rganishning uzoq muddatli metodologik asosini yaratgan.

Shunday qilib, mavzu bo‘yicha ilmiy adabiyotlar salmoqli bo‘lsa-da, davrning turli sohalarini — ilm-fan, adabiyot, me’morchilik va iqtisodiyotni — yagona tizim sifatida tahlil qiluvchi kompleks tadqiqotlar nisbatan kamroq uchraydi. Aynan shu bo‘shliq mazkur maqolaning ilmiy yondashuvini belgilaydi.

Amir Temur davlatchiligi va ilm-fanga homiylik tizimi

Amir Temur (1336–1405) tashkil etgan markazlashgan davlat nafaqat harbiy qudrati, balki ilm-fan va hunarmandchilikka ko‘rsatilgan homiylik siyosati bilan ham ajralib turadi. Yurishlar davomida turli mamlakatlardan — Eron, Iroq, Hindiston, Kavkazortidan — olib kelingan olimlar, me’morlar va hunarmandlar Samarqandda to‘plangan holda yagona ilmiy-madaniy muhitni shakllantirdilar. Bu siyosat oddiy o‘ljabop emas, balki poytaxtni jahon ilm-fan va san’ati markaziga aylantirish maqsadini ko‘zlagan ongli davlat strategiyasi edi.

“Temur tuzuklari”da aks etgan boshqaruv tamoyillari orasida olimlar va ulamolarga alohida hurmat ko‘rsatish, ularni davlat kengashlariga jalb etish alohida o‘rin tutadi. Manbalarda qayd etilishicha, Amir Temur harbiy yurishlar chog‘ida ham olimlar va me’morlar bilan suhbatlashish, ularning fikrini eshitishga alohida vaqt ajratgan. Bu esa davlat boshqaruvida ilm-fanning nufuzini yuksaltirishga xizmat qilgan.

Amir Temur davrida Samarqandda qurilgan Bibixonim masjidi, Shohizinda ansambli kabi inshootlar qurilishida turli mamlakatlardan kelgan me’morlar va muhandislarning bilimlari birlashtirilgan. Bu esa o‘z navbatida texnik bilimlarning tez almashinuvi va rivojlanishi uchun qulay muhit yaratdi. Aynan shu an’ana keyinchalik uning nevarasi Mirzo Ulug‘bek davrida ilm-fanning davlat siyosati darajasiga ko‘tarilishi uchun mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qildi.

Mirzo Ulug‘bek va Samarqand ilmiy maktabi

Mirzo Ulug‘bek (1394–1449) davrida Samarqand aniq fanlar, xususan astronomiya va matematika bo‘yicha butun musulmon Sharqidagi yetakchi markazga

aylandi. 1420-yillarda qurilgan Ulug‘bek madrasasi shunchaki diniy ta’lim muassasasi emas, balki aniq fanlar — matematika, astronomiya, mantiq va tabiiy fanlar chuqur o‘qitiladigan noyob ta’lim markazi edi.

1420-yillar oxirida bunyod etilgan Samarqand observatoriyasi o‘z davrining eng ilg‘or ilmiy inshootlaridan biri bo‘lib, unda ulkan sekstant yordamida yulduzlar va sayyoralarning harakati kuzatilgan. Ushbu observatoriyada Qozizoda Rumiy, G‘iyosiddin Jamshid Koshiy, Ali Qushchi kabi yirik olimlar faoliyat yuritgan bo‘lib, ular nafaqat kuzatuv ishlari, balki nazariy matematika va sferik trigonometriya sohasida ham muhim natijalarga erishgan.

Ushbu ilmiy maktabning eng muhim natijasi — “Ziji Ko‘ragoniy” (Ulug‘bek jadvallari) bo‘lib, unda 1018 yulduzning koordinatalari yuqori aniqlik bilan hisoblab chiqilgan. Bu jadvallar keyinchalik Yevropa astronomlari tomonidan, jumladan XVII asrgacha bo‘lgan davrda ham qo‘llanilgan manba sifatida ahamiyatini yo‘qotmagan. Ulug‘bekning yil uzunligini hisoblashdagi aniqligi zamonaviy hisoblashlarga nisbatan atigi bir necha soniyagacha farq qilishi, o‘rta asr sharoitida bu natijaning naqadar yuksak texnik va intellektual saviyada erishilganini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, G‘iyosiddin Jamshid Koshiy matematika sohasida o‘nlik kasrlar nazariyasini rivojlantirgan va “pi” sonini o‘z davri uchun yuqori aniqlik bilan hisoblab chiqqan. Bu kabi natijalar Samarqand ilmiy maktabining nafaqat astronomiya, balki nazariy matematika sohasida ham jahon fani rivojiga qo‘shgan hissasini ko‘rsatadi.

Alisher Navoiy va adabiy-madaniy yuksalish

Agar Samarqand aniq fanlar markazi bo‘lgan bo‘lsa, Hirot temuriyzoda Sulton Husayn Boyqaro davrida adabiyot va san’atning yuksak markaziga aylandi. Bu davrning markaziy siymosi — Alisher Navoiy (1441–1501) bo‘lib, u nafaqat buyuk shoir, balki davlat arbobi va ilm-fan homiysi sifatida ham tanilgan.

Navoiyning “Xamsa” asari, shuningdek “Muhokamat ul-lug‘atayn” risolasi orqali u turkiy (chig‘atoy) tilining fors tili bilan teng darajada boy va ifodali ekanligini ilmiy asosda isbotlashga harakat qildi. Bu nafaqat adabiy, balki milliy-madaniy ahamiyatga

ega voqea bo‘lib, keyingi asrlarda o‘zbek adabiy tilining mustaqil rivojlanishiga zamin yaratdi.

Shu bilan birga, Navoiy homiyligida Hirotda ko‘plab shoirlar, tarixchilar va rassomlar ijod qilgan. Ulardan buyuk fors-tojik shoiri Abdurahmon Jomiy bilan Navoiyning ijodiy-do‘stona munosabatlari, rassom Kamoliddin Behzodning miniatyura san’atidagi yangiliklari, tarixchi Davlatshoh Samarqandiyning adabiyotshunoslik sohasidagi asarlari Hirot madaniy maktabining serqirraligini ko‘rsatadi. Bu davrda Hirotda kutubxonalar, kitob ko‘chirish (xattotlik) va musavvirlik ustaxonalari faoliyat yuritib, ular o‘ziga xos “ijodiy akademiya” vazifasini bajargan.

Shunday qilib, Samarqand va Hirot — bir davrda, bir sulola homiyligida faoliyat yuritgan, ammo turli yo‘nalishlarga ixtisoslashgan ikki yirik ilmiy-madaniy markaz sifatida Temuriylar Renessansining yaxlit tizimli xarakterini namoyish etadi.

Me’morchilik va shahar madaniyati

Temuriylar davri me’morchiligi davr ilmiy-madaniy yuksalishining moddiy ifodasi sifatida qaraladi. Samarqanddagi Registon majmuasi, Bibixonim masjidi, Go‘ri Amir maqbarasi, Shohizinda ansambli kabi yodgorliklar nafaqat badiiy jihatdan, balki qurilish muhandisligi, geometriya va nazariy hisob-kitoblar nuqtayi nazaridan ham yuksak saviyani namoyish etadi. Gumbazlar konstruksiyasida qo‘llanilgan murakkab geometrik naqshlar aslida matematik bilimlarning amaliy qo‘llanilishi natijasi edi.

Shaharsozlik nuqtayi nazaridan ham Temuriylar davri o‘ziga xos yutuqlarga ega. Samarqand va Hirot shaharlarida suv ta’minoti tizimlari (ariqlar, hovuzlar), bozorlar, karvonsaroylar va bog’-rog‘lar (masalan, Amir Temurning mashhur bog‘lari — Bog‘i Dilkusho, Bog‘i Chinor) rejali tarzda barpo etilgan. Bu esa shahar hayotining nafaqat diniy-ma’naviy, balki savdo-iqtisodiy va dam olish jihatlarini ham qamrab olgan kompleks shaharsozlik siyosati mavjud bo‘lganidan dalolat beradi.

Shu tariqa me’morchilik sohasi ilm-fan (matematika, geometriya) bilan san’atning uyg‘unlashgan namunasi sifatida Temuriylar Renessansining yaxlit tizimli xarakterini yana bir bor tasdiqlaydi.

Ijtimoiy-iqtisodiy asoslar va savdo-madaniy aloqalar

Temuriylar davridagi ilmiy-madaniy yuksalishni faqat g‘oyaviy yoki shaxsiy homiylik nuqtayi nazaridan emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy asoslar orqali ham tushunish lozim. Movarounnahrning Buyuk Ipak yo‘li ustida joylashganligi Xitoy, Hindiston, Eron va O‘rta Yer dengizi mamlakatlari bilan faol savdo-iqtisodiy aloqalar olib borish imkonini berdi. Bu aloqalar nafaqat moddiy boylik, balki ilmiy-texnik bilimlar, kitoblar va mutaxassislarning ham erkin almashinuvini ta’minladi.

Hunarmandchilik sohasining — xususan kog‘oz ishlab chiqarish, kitob muqovasi tayyorlash, sirlash naqshinkorligi va to‘qimachilikning — yuksak rivojlanishi ilmiy-adabiy faoliyat uchun zarur moddiy-texnik bazani yaratdi. Masalan, Samarqandda ishlab chiqarilgan qog‘oz sifati bo‘yicha nafaqat mintaqada, balki undan tashqarida ham yuqori baholangan. Bu kabi omillar ilm-fan va san’atning rivojlanishi uchun nafaqat g‘oyaviy, balki amaliy-iqtisodiy shart-sharoit yaratganini ko‘rsatadi.

Temuriylar merosining jahon tsivilizatsiyasiga ta’siri

Temuriylar davrida to‘plangan ilmiy meros Movarounnahr chegaralaridan tashqariga chiqib, Usmonlilar imperiyasi, Safaviylar Eroni va hatto Yevropa ilm-faniga ham bilvosita ta’sir ko‘rsatdi. Ali Qushchining Istanbulga ko‘chib o‘tishi va u yerda ilmiy maktab tashkil etishi, Ulug‘bek jadvallarining keyinchalik Yevropa tillariga tarjima qilinib tarqalishi bunga misol bo‘la oladi.

Shuningdek, Boburiylar imperiyasi (1526–1857) orqali temuriy ilmiy-madaniy an’analar Hindiston qit’asiga olib kelindi va u yerda yangi sintez — hind-musulmon madaniyatini vujudga keltirishda muhim omil bo‘ldi. Boburiylar davri me’morchiligida (jumladan Toj Mahal singari inshootlarda) Temuriylar davri me’morchilik an’analarining davom etganligini ko‘rish mumkin.

Bu holat Temuriylar Renessansini nafaqat mahalliy, balki umumjahon tarixiy-madaniy jarayonning tarkibiy qismi sifatida baholash zaruratini ko‘rsatadi. Zamonaviy tarix fanida bu davr Yevropa Uyg‘onish davri bilan qiyosiy tahlil qilinishi, ikki mintaqada bir davrda kechgan ilmiy-madaniy jarayonlarning umumbashariy xususiyatga

ega ekanligini anglash imkonini beradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, XIV–XV asrlarda Movarounnahrda kechgan ilmiy-madaniy yuksalish tasodifiy hodisa emas, balki Amir Temur tomonidan asos solingan davlat siyosati, uning avlodlari tomonidan davom ettirilgan ilm-fanga homiylik an'anasi va turli sohalar (aniq fanlar, adabiyot, me'morchilik, iqtisodiyot) o'rtasidagi organik bog'liqlikning natijasi edi.

Mirzo Ulug'bek va Alisher Navoiy singari buyuk siymolarning faoliyati aynan shu tizimli muhitda mumkin bo'ldi. Samarqand aniq fanlar, Hirot esa adabiyot va san'at markazi sifatida bir-birini to'ldirib, yagona Temuriylar sivilizatsiyasini shakllantirdi. Bunga zamin bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy omillar, xususan Buyuk Ipak yo'li orqali olib borilgan savdo-madaniy aloqalar ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Temuriylar merosi bugungi kunda ham Markaziy Osiyo xalqlari milliy-ma'naviy o'zligini anglashda va jahon tsivilizatsiyasi tarixini o'rganishda muhim ilmiy-tarixiy manba bo'lib xizmat qilmoqda. Kelgusi tadqiqotlarda mazkur davrni boshqa mintaqalardagi shunga o'xshash uyg'onish davrlari bilan qiyosiy tahlil qilish ilmiy jihatdan istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmedov B. Temur va temuriylar. — Toshkent: Fan, 1996.

2. Ziyoyev H. O'zbekiston davlatchiligi tarixi. — Toshkent: O'zbekiston, 2001.

3. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. — Cambridge University Press, 1989.

4. Bo'riyev O. Amir Temur va Ulug'bek davri yozma manbalarda. — Toshkent: Fan, 1997.

5. Hayitov Sh. Alisher Navoiy va temuriylar davri madaniyati. — Toshkent: O'zbekiston, 2011.

6. Dickson M.B., Grabar O. (ed.) Timurid Art and Culture. — Leiden: Brill, 1992.

7. Bartold V.V. Ulug‘bek va uning zamoni. — Toshkent: Fan, 1965.

8. Golombek L., Wilber D. The Timurid Architecture of Iran and Turan. — Princeton University Press, 1988.